

Ebu Hâmid Muhammed İbn

Muhammed el-ĞAZZÂLÎ

تَهَافُتُ الْفَلَّاسِيفَةِ

TEHÂFÛT EL-FELÂSİFE

ÇAĞRI YAYINLARI

Klodfarer Cad. Binbirdirek
Meyd. Sok. 5/1 Türbe—İST.

Tel: 28-08-03

Çağrı Yayınları : 33

Felsefe Dizisi : 2

Dizgi-Baskı : Özdem Kardeşler Matbaası — Tel : 26 77 87

Cild: Nümune Mücellidhanesi

Receb 1401 - Mayıs - 1981

İSTANBUL

İMÂM GAZZÂLÎ

TEHÂFÜT EL-FELÂSİFE
FİLOZOFLARIN TUTARSIZLIĞI

Notlar ekleyerek çeviren:

Dr. BEKİR KARLIĞA

İstanbul. Yüksek İslâm Enstitüsü
Felsefe Öğretim Üyesi

S U N A R K E N

«Şeriata, şeriat yolunun dışında (bir yolla) yardım etmek isteyen kimsenin zararı; şeriata (şeriat) yoluyla darbe vurmak isteyen kişinin zararından daha çoktur.»

Gazzâlî

(Tehâfût el-Felâsife, II. Mukaddime)

Tehâfût el-Felâsife, şüphesiz ki yalnız Gazzâlî'nin değil, aynı zamanda ortaçağların da en dikkate şâyân eserlerinden birisidir. Kendinden sonra gelenlere onun kadar etkili olmuş çok az eser vardır. Kimi araştırmacılara göre o, İslâm dünyasındaki fikri durgunluğun en büyük âmili olmuş, Aristoteles'çi İslâm felsefe akımı olan Meşşâlliğin ve daha sonra da tüm felsefe hareketinin yıkılmasına neden olmuştur. Bu hüküm biraz abartmalı olsa da, İslâm dünyasında felsefenin etkinliğini yitirmesinde Gazzâlî'nin filozoflara yönelttiği bu ağır eleştirilerin önemli rol oynadığı muhakkaktır. En azından felsefi düşünceye karşı olanlar her zaman Tehâfût el-Felâsife'de kendilerine dayanak bulabilmişlerdir. Günümüzde bile felsefeye karşı olanlar, çoğu kerre Gazzâlî'nin eleştirilerini tekrarlamaktadırlar. Ne var ki Aristoteles felsefesinin temel kavramları Rönesans ile birlikte geçerliliğini kaybetmiştir. Rönesanstan sonraki ilmi ve fikri gelişmeler müvâcehesinde ve özellikle ondokuz ve yirminci asırlardaki felsefi cereyanlar karşısında artık Tehâfût el-Felâsife'nin Aristoteles felsefesine yönelik tenkidlerini, tüm felsefeye teşmil etmek hiç te verimli sonuçlar sağlamaz.

Tehâfût el-Felâsife'nin İslâm düşünce hayatında bu kadar önemli bir yeri olmasına karşılık -ne yazık ki- bugüne kadar dilimize tam olarak çevrilip yayınlanmamıştır. Sultan II. Abdülhamid devrinde yapılmış bir tercüme saray yazmaları arasından çıkarılıp umûmî effkâra mal edilememiştir.

Elinizde bulunan çeviri, başarılı olma iddiâsında değildir. Sadece şimdiye kadar çeşitli kaygılarla gün ışığına çıkmamış olan önemli bir eserin Türk okuyucusuna ve yetişmekte olan genç Müslüman - Türk aydınına sunulması amacını gütmektedir. Eğer bu amacında başarılı olursa çeviren kendisini bah-tiyâr addedecektir.

Eserin kendi düşünce hayatım bakımından da ayrı bir önemi var. Şöyle ki, daha çocukluğumda merhum babamın bü-yük teşvikiyle birlikte okumaya çalıştığımız Gazzâlî'nin İhyâ el-Ülüm adlı eseri üzerimde büyük te'sir bırakmıştı. Dinî tahsilim süresince, gittikçe Gazzâlî'yi biraz daha yakından tanıma fırsatını buldum. Ve her defasında ona karşı hayranlığım daha da arttı. Bu arada Tehâfüt el-Felâsife'nin İslâm düşüncesi bakımın-dan önemini gördüm ve on yılı aşkın bir süre önce eserin ilk iki bölümünü dilimize çevirip yayınladım. Bu çeviri faaliyeti beni çok değişik bir yöne sevketti. Felsefe okumanın lüzûmuna inandım. Yüksek öğrenimimi bitirdikten sonra tekrar felsefe öğrenimine başladım. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Felsefe bölümünü bitirmek fırsatını buldum. Daha sonra felsefî konuları yakından ve esaslı olarak öğrenebilmek için aynı fakültenin Türk - İslâm Düşüncesi Tarihi Kürsüsünde sayın Prof. Dr. Nihat Keklik'in çok değerli rehberliğinde İslâm düşün-cesinin ilk kaynaklarına inen, «İslâm kaynakları ve filozofları ışığında Pythagoras ve Presokratik filozoflar» isimli bir doktora çalışması yapmam muvesser oldu. Böylece Tehâfüt el-Felâsife'nin dilimize aktarılması uzun süre gecikti. Şu ana kadar bir başka çevirinin de çıkmamış olması, eserin tercümesinin bitirilmesini gerektirdi. Eski tercümeyi olduğu gibi bırakarak yeniden bütü-nüyle tercüme ettim. Böylece samimiyetle başlanmış bir tercüme, benim düşünce hayatımın yönlenmesinde önemli bir rol üstlendi.*

Gerek eserin konusu, gerekse dili, çeviride karşıma dikilen en büyük engel oldu. Elimden geldiğince anlaşılır bir dille tercü-me etmeye çalıştım. Fakat eserin ortaçağ felsefe diliyle yazıl-mış olması, mananın bugünkü dile aktarılmasında büyük güç-lüklerle karşılaşmama sebep oldu. Kültürümüzün her şubesin-de olduğu gibi felsefe alanında da kavramların yeterince otur-

(*) Dâr'ül-Fünûn'un lağvı ile birlikte Edebiyat Fakültesi Felsefe bö-lümünden kaldırılmış olan İslâm felsefesi, sayın Prof. Dr. Nihat Keklik'in büyük himmet ve gayretleriyle 1973 yılında kurulan Türk-İslâm Düşünce-si Tarihi kürsüsü ile yeniden ihyâ edilmiştir. Çok titiz ilmi bir çaba ile faaliyetini devam ettiren kürsüde Türk-İslâm düşüncesinin kaynakları araş-tırılıp incelenmektedir. Bu kürsü, Türk düşünce hayatında çok büyük ve önemli bir boşluğu dolduracaktır.

mamış olması, konunun Müslüman Türk aydınlarınca gerektiği kadar bilinmemesi ve eserin orijinalitesini bozmak endişesi beni mümkün mertebe aslına uygun bir tercüme yapmaya sevketti. Ayrıca eserin sonuna kavramları açıklayan bir terimler sözlüğü ekledim. Terifler sözlüğünün hazırlanmasında, müellifin, Tehâfüt el-Felâsife'deki terimleri izah ettiği Mi'yâr el-İlm ve Makâsıd el-Felâsife adlı eserlerine, ayrıca Gazzâlî'nin tenkid ettiği Meşşâi ekolünün iki ünlü filozofu, Fârâbi ile İbn Sina'nın eserleriyle, Seyyid Şerîf Cürcânî'nin «Ta'rifât» adlı eserine baş vurdum. Böylece hem eserin aslını korumaya, hem de okuyucular tarafından metnin daha iyi anlaşılmasını sağlamaya çalıştım.

Bilindiği gibi Gazzâlî'nin filozofları eleştirmesi, onun ölümünden sonra da tartışma mevzuu olmuş, bu konuda muhtelif zamanlarda eserler kaleme alınmıştır. Mukâyese imkânı verebilmek maksadıyla; bu konuda yazılmış eserlerin en ünlüsü olarak bilinen ve filozofları müdâfaa saadedinde Gazzâlî'ye cevap olarak İbn Rüşd tarafından yazılmış olan «Tehâfüt el-Tehâfüt» ile, Fâtih devri bilginlerinden Hocaşâde'nin kaleme aldığı «Tehâfüt el-Felâsife» isimli eserden de bazı bölümler tercüme ederek dipnot halinde vermeye çalıştım.

Diğer taraftan gerek Yüksek İslâm Enstitüsü öğrencilerine, gerekse ortaçağ edebiyatına vâkıf olmayan diğer bilim dallarındaki araştırmacılara yardımcı olacağı düşüncesiyle, bu neşirden ayrı olarak arapça orijinal metin ile birlikte türkçe tercümesini de verdim.

Eserin daha iyi olması için elimden geleni yaptım. Ancak eksiksiz bir eser neşredilemeyeceğini bilerek, değerli okuyucularımdan, gördükleri hataları lutfedip hatırlatmalarını dilerim.

Tehâfüt el-Felâsife'yi, bizim için çok anlamlı olan hicretin onbeşinci asrını idrâk ettiğimiz şu günlerde ve eserin yazılışından yaklaşık dokuz yüzyıl sonra ilk defa ve tam olarak dilimize kazandırmanın mutluluğu içinde bulunduğumu belirtir, Rabbinizin bizi kendi yolunda muvaffak kılmasını temenni ederim.

Bekir Karlığa

3.5.1981

Göztepe

İÇİNDEKİLER

GAZZÂLÎ VE TEHÂFÛT EL-FELÂSİFE	XXI
a—Hayatı	XVII
b—Eserleri	XIX
c—Tehâfût el-Felâsife	XXII
d—Diğer Tehâfûtler	XXVII

MUKADDİMELER	1-16
GİRİŞ	1
I. Mukaddime	5
II. Mukaddime	7
III. Mukaddime	11
IV. Mukaddime	13

BİRİNCİ MES'ELE

Onların (filozoflar) âlemin kadim olduğu hususundaki sözlerinin iptâline dâirdir.	17-46
Filozofların görüşlerinin açıklanması	17
Birinci Delil	18
İkinci Delil	32
Filozofların Zamanın kadim olması konusunda ilzâm edilişlerinin ikinci şekli	37
Üçüncü Delil	40
Dördüncü Delil	41

İKİNCİ MES'ELE

Onların (filozoflar) âlemin ebediyyeti Zaman ve Hareket hususundaki sözlerinin iptaline dâirdir.	47
Birinci Delil	48
İkinci delil	49

ÜÇÜNCÜ MES'ELE

Onlar (filozoflar)ın Allah âlemin fâili ve sâniidir ve âlem de onun sun'udur diyerek karışıklık meydana getirmelerinin ve bu sözün onların yanında hakikat olmayıp mecaz olduğunun beyânına dâirdir	55
---	----

Birincisi, fâil yönünden	56
İkincisi, fiil yönünden	59
Üçüncüsü, fiil ile fâil arasında müsterek olan nisbet yönünden	62
DÖRDÜNCÜ MES'ELE	74—79
Onlar (filozoflar)ın âlemin sâniî bulunduğuna dâir delil getirmekten âciz kalmalarının beyânına dâirdir	74
BEŞİNCİ MES'ELE	81—90
Onlar (filozoflar)ın Allah'ın bir olduğuna, illeti bulunmayan iki vâcib el-vücûdu varsaymanın câiz olmadığına dâir delil getirmekten âciz kalmalarının beyânına dâirdir.	
ALTINCI MES'ELE	91—101
Allah'ın sıfatlarına dâirdir.	91
YEDİNCİ MES'ELE	103—107
Onlar (filozoflar)ın, evvel'in cins bakımından gayra müşâreket etmesinin ve fasıl bakımından ondan ayrılmasının câiz olma- dığı, akıl hakkında cins ve fasıl bakımından bölümlenmenin O'na sirâyet etmeyeceği konusundaki sözlerinin iptâline dâirdir	103
SEKİZİNCİ MES'ELE	109—111
Onlar (filozoflar)ın, Evvel'in varlığı basittir sözünün iptâline dâirdir.	109
Birinci Meslek	109
İkinci Meslek	110
DOKUZUNCU MES'ELE	113—115
Onlar (filozoflar)ın, Evvel'in cisim olmadığı hususunda delil getirmekten âciz kalmalarına dâirdir	113
ONUNCU MES'ELE	117—118
Onlar (filozoflar)ın âlemin sâniî ve illeti olduğu hususunda delil getirmekten âciz bırakılmalarına dâirdir.	117
ONBİRİNCİ MES'ELE	119—123
Onlar (filozoflar)dan Evvel'in gayrı bileceğini, cins ve türleri de külli tür olarak bileceğini iddia edenlerin âciz bırakılma- larına dâirdir.	119

Birinci San'at	119
İkinci San'at	121
Birinci Cevap	121
İkinci Cevap	122
 ONİKİNCİ MES'ELE	 125—126
Onlar (filozoflar)ın, Evvel'in kendi zâtını bildiği hususunda delil getirmekten âciz bırakılmalarına dâirdir.	125
 ONÜÇÜNCÜ MES'ELE	 127—135
Onlar (filozoflar)ın Allah Teâlânın-kı O, onların sözlerinden münezzehdir-zaman bakımından, olan, olmuş ve olacak diye ayrılan cüz'ileri bilmediği hususundaki sözlerinin iptâline dâirdir	127
Birinci İtirâz	131
İkinci İtirâz	133
 ONDÖRDÜNCÜ MES'ELE	 137—140
Göğün devri hareketiyle Allah'a itaat eden bir canlı olduğu konusunda delil getirmekten âciz bırakılmalarına dâirdir	137
 ONBEŞİNCİ MES'ELE	 141—144
Göğü hareket ettiren maksat konusunda onlar (filozoflar)ın zikrettikleri hususların iptâline dâirdir.	141
 ONALTINCI MES'ELE	 145—151
Onlar (filozoflar)ın, göklerin nefisleri bu âlemde hâdis olan bütün cüz'ilere muttali olur sözlerinin iptâline dâirdir	145
 TABİİİYATA (FİZİĞE) AİT MES'ELELER	 153—157
Usûle âit kâideler	153
Fürûa âit kâideler	154
 ONYEDİNCİ MES'ELE	 159—168
Mucizelere dâirdir	159
Birinci Metod	162
İkinci Metod	163
 ONSEKİZİNCİ MES'ELE	 169—188
Onlar (filozoflar)ın insan nefsinin rûhâni bir cevher olup kendiliğinden kâim olduğu, bir yer tutmadığı, cisim olmadığı, cisim tabiatına girmediği, bedene bitişik olmadığı ve ondan ayrı da olmadığı hususunda akli burhân getirmekten âciz bırakılmalarına dâirdir.	169

I. Delil	173
II. Delil	176
III. Delil	178
IV. Delil	178
V. Delil	179
VI. Delil	180
VII. Delil	182
VIII. Delil	183
IX. Delil	185
X. Delil	186
 ONDUKUZUNCU MES'ELE	 189—194
Onlar (filozoflar)ın insan nefislerinin varolduktan sonra yok olmasının müstahil olduğu ve onun ebedi olup yokluğunun düşünölemeyeceği konusundaki sözlerinin iptâline dâirdir.	189
 YİRMİNCİ MES'ELE	 195—211
Onlar (filozoflar)ın cesedlerin (yeniden) dirilişini, rûhların bedene gönderilişini, cehennemin cismâni olarak varlığını, cennetin, hürilerin ve insanlara vaad edilen diğer şeylerin varlığını inkâr etmelerinin ve bütün bunların avam tabakasına rûhânî sevap ve cezanın anlatılması için örnek olarak verildiğine dâir sözlerinin iptâline dâirdir.	195
Birinci Kısım	202
İkinci Kısım	203
Üçüncü Kısım	204
 SONUÇ	 212
Dipnotlar	215
Bibliğrafya	369
İndeks	373

GAZZÂLÎ VE TEHÂFÛT el-FELÂSİFE

a — Hayatı:

Huccet'ül-İslâm ebu Hâmid Muhammed ibn Muhammed el-Ğazzâlî, Hicri 450 (M. 1058-1059) yılında bugün İran'da bulunan Horasan'ın Tûs kentinde (Meşhed yakınları) dünyaya geldi. (1) Babası iplikçi olduğu için kendisine babasının bu san'atı nisbe olarak verilmiş ve iplikçi anlamına el-Ğazzâlî denilmiştir. (2) Ğazzâlî'nin babası ilim adamı değildi, ancak iki oğlunu da âlim yetiştirmek için büyük çaba harcadı. Ömrü vefâ etmediği için küçük oğlu ebu'l-Fütûh Ahmed ile birlikte Muhammed'i sûfi bir arkadaşına tavsiye ederek onların eğitimi ile ilgilenmesini rica etti. (3)

Ğazzâlî, 465 (1072-1073) yıllarına doğru Tûs'da Ahmed ibn Muhammed el-Râzekânî'den fıkıh okudu. (4) Ardından da Cürcan'a gidecek imam ebu Nasr el-İsmâîlî'den ders aldı. (5) Cürcan'dan doğum yeri olan Tûs'a dönüşünde tuttuğu notların haydutlar tarafından gasbedilmesi olayı bir çok kaynakta söz konusu edilmiş ve şöhret bulmuştur. (6)

470 (1077-1078) yıllarında memleketi olan Tûs'ta yaklaşık üç yıl ikâmet ettikten sonra Nişabur'a gitti. Orada Horasan ve çevresinin müctehid derecesinde bilgini kabul edilen İmam el-Haremeyn ebu'l-Meâli el-Cüveynî'den dersler aldı. (7) Bu arada ünlü mutasavvıf ebu Ali Fadl ibn Muhammed el-Farmedî ile ilişki kurduğu bazı kaynaklar tarafından söz konusu edilmektedir. (8) Ğazzâlî, kısa zamanda büyük başarı elde ederek İmam el-Haremeyn'in ileri gelen üç öğrencisinden birisi oldu. Hatta hoca ile öğrencisi arasında gizli bir çekişme olduğu bazı müelliflerce kaydedilmektedir. (9)

Ünlü Selçuklu vezîri Nizâm el-Mülk İslâm dünyasında ilk eğitim kurumu olan Nizâmiye Medreselerini yaptırdığında, Nişabur medresesine İmam el-Haremeyn'i, Bağdad medresesinin başına da Irak'ın ünlü Şâfiî fıkıh bilgini ebu İshâk İbrahim ibn Ali el-Şirâzî'yi (Öl. 474-1081) getirmişti. İmam el-Haremeyn'in vefâtından sonra 478 (1085-1086) Ğazzâlî Nizâm'el-Mülk'ün karargâhına gelir. Orada birçok ilim erbâbı ile münâzaraya girer ve başarı gösterir. Bunun üze-

rine Nizâm el-Mülk onu Bağdat Nizâmiye Medresesine, ebu İsmâil el-Şîrâzî'nin yerine müderris tayin eder. (484/1091) Bağdad'da büyük bir rağbete mazhar olan düşünürün derslerine geniş dinleyici kitlesi katılır. Halife ve Bağdad ulemâsı tarafından büyük ilgi görür. Bu ilgi dolu ortamda Gazzâlî 488 (1095) yılına kadar derse vermeye devam eder. (10) Ancak bir süre sonra kazandığı makâm ve şöhret onu tatmîn etmez. Mânevî kriz (düşünce krizi) geçirir. 488 (1095) yılında, elde ettiği makâm ve mevki ile birlikte zirvesine ulaştığı şöhreti tekmeleyerek gönlünce yaşamak üzere Bağdad'ı terkeder.

Nizâmiye Medresesindeki yerine kardeşi Ahmed'i bırakarak Şam'a gider: «488 senesi Recep ayından itibaren altı ay kadar bir zaman dünya arzularının câzibesi ile âhiret düşünceleri arasında kararsız kaldım. Bu son ayda durum ihtiyârî olmaktan çıkmış zarûrî hale gelmişti. Bunun te'siriyle hazım kuvveti kalmadı, yemek ve içmek istâhım kesildi. Boğazımdan ne bir yudum su geçiyor ve ne de bir lokma hazmediyordum. Bedenî kuvvetlerim zayıf düşmüştü... Sonunda Bağdad'dan ayrıldım, malımı dağıttım...» (11) Bir müddet her şeyden şüphelenir. Nihâyet ilâhî bir lutufla bu durumdan kurtulur. Tamamen sûfiyâne bir hayat süren mütefekkir, Şam Emeviyye camiinde itikâfa çekilmiş ve ünlü Şeyh Nasr el-Makdisî'nin zâviyesinde iki yıla yakın bir süre ikâmet etmişti. (12) Buradan Kudüs'e gitti, Kubbet-üs-Sahre camiinde istiğrâka çekildi ve oradan Hacca gitti.

İki yıl sürdüğü sanılan bu seyahattan sonra Gazzâlî, 490 (1097) yılında tekrar Bağdad'a döndü. Kısa bir süre Bağdad'daki Ebu Sa'd rabâtında İhyâ dersleri vermeye başladı. Buradan Hemedân'a gitti. (13)

Sûfiyâne hayata alışan müellif tekrar memleketi olan Tûs'a dönmeye karar verdi. 493 (1099-1100) yılında Tûs'ta inziva hayatı yaşamaya başladı. Fakat bir süre sonra Nizâm el-Mülk'ün yerine geçmiş olan vezir Fahr el-Mülk, düşünürü tekrar ders vermeye iknâ etti. Kendi deyimiyle «on seneye yakın bir zaman uzlet ve halvete devam» (14) ettikten sonra halkın zayıflayan imanı karşısında halvete çekilmesinin doğru olmayacağını düşünür ve «kendi kendime hastalık salgın halini almış, tabibler hastalanmış ve halk helâk olmak üzere iken halvet ve uzlet ne fayda verir? diyordum. Sonra içimden, bu belâyı gidermek, bu karanlıkta çarpışmak için ne zaman imkân bulabilirsin? zaman fetret zamanıdır, devir bâtil devridir... Nihâyet Allah Tealâ, dışardan bir tesir olmaksızın zamanın sultânının arzusunu kamçıladi ve bu fetreti kaldırmak için onun vâsıtasıyla Nişabur'a gitmememi kesin şekilde emretti.» (15) Ve 499 (1105) senesinde Gazzâlî tekrar Nişabur'da dersler vermeye başlar.

Dört yıl olduğu sanılan bu tadrîs döneminden sonra 503 (1109) yılında tekrar anayurdu olan Tûs'a döner ve evinin yanında bir tekke ile bir medrese yaptırır. Burada hem ilmî, hem de tasavvufî irşâdda bulunur. (16)

Sultan Sencer'e, Ğazzâlî'nin imam A'zam Ebu Hanîfe aleyhinde bulunduğunun bildirilmesi üzerine, Sencer Gazzâlîyi huzûruna çağırır ve kendisiyle özel olarak sohbet eder. Düşünürün uslûbundaki samîmiyet hükümdârın ona karşı saygısını artırır. Sencer Ğazzâlî'yi kendi tahtına oturtup dinler, fakat ders vermekten ferâgat konusundaki isteklerini yerine getirmez. Hürmetle memleketi olan Tûs'a gönderir. (17)

Tûs'ta kendi evinin yanındaki medresede halka ders verip manevî irşad vazifesini yerine getiren Ğazzâlî 505 (1111) yılı Cûmâd'el-Âhiresinin 14. pazartesi günü rahmet-i Rahmâna kavuşur. Cenazesi, Tûs'un Taberân semtine defnedilir. (18) Erkek çocuğu bulunmayan Gazzâlî'nin -kaynakların belirttiğine göre- sadece bir kız çocuğu kalmıştır. (19)

Klasik İslâm kaynaklarının birçoğunda Ğazzâlî'nin hayatına dâir bilgiler yeralır. Ancak düşünürün bizzat kaleminden çıkmış olan el-Münkiz min'ed-Dalâl bize Ğazzâlî'nin düşünce dünyası ve hayatı hakkında son derece önemli malûmât vermektedir. Bunun dışında bizzat kendisi ile görüşmüş olan Abd'el-Ğâfir el-Fârisî (Öl. 529) «Tarih'ü Neysabûr» adlı eserinde bilgi vermektedir. Bu zatın detaylı olarak verdiği bilgileri Sübkî (Öl.771) olduğu gibi aktarmıştır. Okuyucularımıza bir fikir vermek amacıyla orijinal bilgiler ihtivâ eden bu klasik kaynaklardaki malûmâtı eserin sonunda dipnot olarak vermeyi uygun gördük. Önce müellifin kendi eseri olan el-Münkiz'den bir bölümün çevirisini verdik. (20) Sonra sırasıyla Abd'el-Ğâfir el-Fârisî'nin klasikleşen ibârelerini aktardık. (21) Bu ibârelerin tekrarlanan kısımlarını bırakarak farklı olan ve özellik taşıyan bölümlerini tercüme ettik. Bu cümleden olarak İbn Asâkir (Öl. 571) in (22) İbn el-Cevzî (Öl.597)nin (23), İbn Hallikân (Öl.681)nin (24), Zehebî (Öl.948)nin (25) Tâc'ed-Din el-Subkî (Öl.771) nin (26), ve nihayet Gazzâlî'nin en büyük eseri olan İhyâ'yı şehreden ünlü bilgin Muhammed Murtaza el-Zebîdî (Öl. 1205)nin (27) müellif hakkında verdiği bilgileri dilimize çevirdik.

b — Eserleri:

Ğazzâlî; te'lif hayatı son derece zengin olan nâdir düşünürlerden birisidir. O, ele aldığı her konuda -gününe göre- fevkelâde orijinal bilgiler verir. Nitekim İhyâ'yı şerhetmiş olan Yemen'li ünlü

bilgin Zebîdî'nin naklettiğine göre, Tiflîsî şöyle demiş: «Ğazzâlî'nin te'lîf ettiği eserleri saydım ve ömrüne taksim ettim, her gününe dört cüz' (bir cüz' yaklaşık on sayfa) düştü.» (28) Bunu müellifin kerâmetine hamleden, mezkûr bilgin, İslâm tarihinde kerâmet göstererek çok eser yazan müelliflerin ismini şöyle sıralamaktadır; İbn Cerîr el-Taberî, İbn Şâhin, İbn el-Nakîb, Nevevî, Sübkî ve Süyûtî. (29)

Ne var ki, Ğazzâlî'ye atfedilen eserlerin bir çoğunun, onun kaleminden çıkmadığı veya bazı eserlerinden alınmış bölümler olduğu da bir hakîkattir. Ğazzâlî üzerine çalışma yapmış olan Lübnan'lı papaz Maurice Bouyges, düşünürün te'lîf hayatını beş ayrı bölüm halinde ele alır:

I — İmam el-Cüveynî'nin vefâtından önceki dönem : (465-478/1072-1085) Bu dönem Ğazzâlî'nin talebelik devridir. Bu dönemde onun kaleminden çıkmış olan bazı notlardan (Ta'likât) bahsedilmektedir ki bunun, kaynaklarda haydutlar tarafından ğâsbedildiği nakledilen notlar olması gerekir. (30) Yine bu dönem ürünleri arasında «el-Menhûl fi İlm'il-Usûl» adlı bir eser yer almaktadır. (31)

II — İlk Tedris dönemi: (478-488/1085-1095) Bu dönem Ğazzâlî'nin te'lîf hayatının en verimli olduğu dönemdir. On yılda hemen hemen fıkıh, kelâm ve felsefe gibi bir çok ilim dalında yirmiye yakın eser kaleme almıştır. Bunları şöylece sıralayabiliriz: el-Basît (32), el-Vasît (33), el-Müntehal fi İlm'il-Cedel (34), Meâhız el-Hılâf (35) Şifâ'el-Alîl (36), el-Fetâvâ (37), Ğâyet'el-Ğavr fi Mesâil' il-Devr (38), Mekâsîd el-Felâsife (39), Tehâfût el-Felâsife (40), Mi'yâr el-İlm (41) Mihakk el-Nazar fi İlm'il-Mantık (42), Mizân el-Amel (43), Kitab el-Müstazhirî=Fedâih el-Bâtiniyye (44), Huccet el-Hakk (45) Kitab el-İktisâd fi'l-İ'tikâd (46), Kavâid el-Akâid (47), Maârif el-Akliyye (48), el-Risâlet'el-Kudsiyye (49).

III — Bağdad'ı ve ders vermeyi terkettiği dönem: (488-499/1095-1106) Ğazzâlî'nin manevî neşvelerle dolu olan bu dönemi, onun kendisini daha çok tasavvufî ve derûnî konulara verdiği dönemdir. Şüphesiz ki bu dönemin İslâm kültür hayatına getirdiği en büyük hediye İhyâ el-Ulûm'ed-Din'dir. (50) Ancak bunun dışında daha bazı değerli eserler de kaleme almıştır. Bunları şöylece sıralayabiliriz: Kitab Muhassıl el-Hilâf (51), el-Maksad el-Esnâ fi Esmâillâh'il-Hüsna (42), Bidâyet'el-Hidâye (53), Kitab el-Vecîz (54), Cevâhir el-Kur'an (55), el-Erbâin fi Usûl'id-Dîn (56), Kitab el-Madnûn Bihi ala Ğayri Ehlihi (57) Kitab el-Madnûn el-Sağîr (58), Kitab el-Derc (59), el-Kıstâs el-Müstakîm (60), Faysal el-Tefrika Beyn'el-İslâm ve'l-Zendaka (61), Kimyâ-i Saâdet (62), Eyyüh'el-Veled (63), el-Tiber el-Mesbûk fi Nasîhat'il-

Mulûk (64), el-Risâlet'el-Ledüniyye (65), Mişkât el-Envâr (66), Kitab el-Keşf ve'l-Tebyîn (67).

IV — İkinci defa ders vermeye başladığı dönem: (499-503/1106-1109) Ünlü vezîr Fahr el-Mülk'ün ricasıyla tekrar tedrîs hayatına başlayan Gazzâlî'nin bu dönemde üç ayrı eser kaleme aldığı sanılmaktadır. Bunlar sırasıyla: el-Munkiz min'ed-Dalâl (68), el-Mustasfâ min İlm'il Usûl (69), Sırr el-Âlemîin (70).

V — Son yılları: (503-505/1109-1111) Ömrünün son yıllarında tekrâr doğum yeri olan Tûs'a çekilen düşünür, bir yandan ilim öğretmeye çalışırken, bir yandan da yanına gelenlerle tasavvufî sohbetlerde bulunuyordu. Bu son bir kaç yılda, el-Dürret el-Fâhire fi Ulûm'il-Âhire (71), İlcâm el-Avâmm an İlm'il-Kelâm (72) ve Minhâc el-Âbidîn adlı eserlerini yazdı. (73)

Klasik kaynaklarda Gazzâlî'ye atfedilen eserlerin birçoğu müellifin kaleminden çıkmadığı gibi, bir çoğu da onun büyük eserlerinin özetlerinden veya muhtelif bölümlerinin biraraya getirilmesinden ibarettir. (74) Nitekim M. Bouyges bunlardan dört yüz tanesinin ismini vermektedir. (75) Klasik kaynaklar Gazzâlî'nin hayatı ve fikirleriyle fazlaca ilgilenmişlerdir. Daha düşünürün hayatında başlayan bu ilgi vefâtından itibaren günümüze değin artan bir alâka ile devam etmiştir. (76)

Gazzâlî'nin etkisi sadece doğu İslâm dünyasına inhisâr etmemiş, Batı dünyasına da uzanmıştır. Nitekim Dominicus Gundissalinus, Toledo'da 1145 de düşünürün Makâsıd el-Felâsife adlı eserini, «Logica et Philosophia Algazelis Arabis» adıyla latinceye çevirmiştir. (77) Bu nedenle İslâm dünyasında Aristoteles felsefesine en büyük darbeyi indiren düşünür, Batı dünyasında-yanlışlıkla-Aristoteles yorumcusu olarak tanınmıştır. Gazzâlî'nin batılı düşünürlerden, St. Thomas d'Aquina (Öl. 1274), Albertus Magnus. (Öl. 1280), Roger Bacon (1214-1294), Descartes (1596-1650) ve David Hume (1711-1776) gibi büyük filozoflar üzerinde- doğrudan veya dolaylı-etkileri olmuştur. (78)

XVIII. asırdan itibaren gelişen Orientalizm hareketi ile birlikte batılı araştırmacıların dikkati yeniden Gazzâlî üzerine toplanmış bazı eserleri, çağdaş Avrupa dillerine çevrilmiş, hayatı ve görüşleri üzerinde ilmi araştırmalar yapılmıştır. (79)

İslâm dünyasında modern araştırma ve inceleme faaliyeti çok geç başlamış olduğundan bugün bile Gazzâlî'nin bütün eserlerinin kritikli neşri yapılmamıştır. Hatta ona isnâd edilen eserlerdeki dil ve üslûp ile kendi eserlerindeki dil ve üslûp incelenmemiştir. Sadece Lübnan'lı papaz Maurice Bouyges'in (80) titiz çalışmaları ve Mısır'lı

profesör Süleymân Dünya'nın dikkatli neşirleri (81) ile, memleketimizde sayın Prof. Dr. Mübâhât Küyel'in değerli ve orijinal araştırması dışında (82) bu konuda ciddi tedkikler yapıldığı söylenemez.

Görülüyor ki, Ğazzâlî ellibeş yıl gibi inişli çıkışlı kısa bir ömrün kırk yılını ilme ve bunun da otuz yılını te'lîfe adanmış nâdir düşünürlerden birisidir. Eserleri o günden bugüne, hem entellektüeller, hem de kalabalık halk yığınları tarafından büyük rağbet görmüştür. Bu nedenle kendisine haklı olarak verilmiş olan Huccet'ül-İslâm (İslâmın delili) ünvânı sekiz yüzyılı aşkın zamandan beri sürekli artan bir hayranlıkla devam edip gelmiştir.

c — Tehâfût el-Felâsife:

Tehâfût el-Felâsife, Ğazzâlî'nin te'lif hayatının en verimli olduğu ikinci dönemde (478-488) felsefe konusunda yazdığı ikinci kitaptır. Bundan önce 487 yılında Makâsîd el-Felâsife'yi yazmış ve bu kitabın önsözünde şöyle demişti: «Şimdi sen benden, filozofların tehâfûtünü (tutarsızlığını), görüşlerinin çelişikliğini, şaşırtma ve aldatmacalarının gizli noktalarını açıklama husûsunda (sadra) şifâ verici bir söz istedin... Onların mezhebini sana tanıtmadan, inançlarını öğretmeden, seni (boşu boşuna) yormanın gereği yoktur. Zira görüşlerin derecelerini iyice kavramadan bozukluğu üzerinde durmak muhâldir. Bu sebeple onların tutarsızlığını (tehâfût) açıklamadan önce; ilâhî, tabîî ve mantikî ilimlerdeki maksadlarının (Makâsîd el-Felâsife) özetini kısaca takdîm etmeyi uygun gördüm... İlerde bâtil olarak kabul edilmesi gerekenin bâtil olduğu «Tehâfût» kitabında açığa çıkacaktır. Öyleyse şimdi doğru veya yanlıştan bahsetmeksizin kısa ve öz olarak açıkladıklarımızı anlayalım. Nihâyet bunu bitirince ciddiyet ile ona (filozofların tutarsızlığı konusuna) yüklenir ve o konuya tekrar başlıbaşına bir kitap ayırırız. Ve inşaallah (ona) «Tehâfût el-Felâsife» adını veririz...» (83)

Bu ifâdelerden de anlaşılıyor ki, Ğazzâlî, Makâsîd'ı bitirdikten sonra Tehâfût'ü yazmaya başlamıştır. Kendi otobiyoğrafisinde de söylediği gibi Ğazzâlî, Nizâmiye'de «üçyüz talebeye ders verdiği» sırada iki yıl felsefî bilimleri incelemiş ve ardından da bir yıl boyunca araştırıp incelediği konular üzerinde düşünmüştür. «Kelâm ilmini öğrendikten sonra felsefeye başladım... Allah Teâlâ beni sadece okumak sûretiyle iki seneden daha az bir zaman içinde onların ilimlerinin son mertebelerine muttali' kıldı. Bu ilmi anladıktan sonra bir seneye yakın bir zaman tekrar ederek ğâye ve derinliklerini araştırarak devamlı düşündüm...» (84)

Ğazzâlî, istediğini gerçekleştirmiş ve Makâsîd'dan hemen sonra 11 Muharrem 488 (1-Ocak 1094) Tehâfût el-Felâsife'yi kaleme almıştır. (85) Yazılış tarihi kesin olarak bilinmemekte ise de araştırı-

ricılar eserin Ğazzâlî'ye âit oluşunda müttefiktirler. Sadece ismi üzerinde iki farklı rivâyet vardır. (86)

Tehâfût kelimesinin ifâde ettiği anlama gelince bu kelime arapça H-F-T kökünden türetilmiştir. «Bir şeyin üzerine yavaş yavaş düşmek, bir yapının birbiri üstüne çökmesi, tenâkuz, tahrîb, yıkılış, bir şeyin üzerine atılmak, zaaf, bozukluk, budalalık, yere serilme gibi anlamlara gelir. Kelimenin değişik anlamları konusunda M. Küyel geniş bilgiler verir. (87) Mütercim Asım ise bu kelimeyi şöyle açıklamaktadır: «Tehâfût; tefâül vezninde olup bir nesnenin üzerine bi'l-ihitiyâr peyderpey düşüşmek manasınadır... Ekseriyâ şer hususunda müsta'meldir. Pervânin çerâğa tehâfûtü gibi.» (88). Mübahat Küyel ise tehâfût kelimesini tam karşılığı olmamakla beraber «tutarsızlık» diye tercüme etmenin yerinde olacağını belirtir. (89) Farklı anlamlar taşıyan bu kelimeyi dilimizde bütünüyle karşılayacak bir ifâde bulamadığımız için biz de sayın Mübahat Küyel'in tercih ettikleri «tutarsızlık» tabirini benimseyerek «Tehâfût el-Felâsife'yi «**Filozofların Tutarsızlığı**» biçiminde türkçeleştirdik.

Tehâfût el-Fesâsife, devrinde ve daha sonra islâm dünyasında büyük ilgi gördüğü için dünya kütüphanelerinde pek çok nüshaları bulunmaktadır. Eserin edisyon kritiğini yapmış olan papaz Bouyges, bu yazma nüshalardan onyedî tanesini bizzat incelediğini kaydeder. (90) Bunlar İstanbul, Vatican, Escorial, Leningrad ve Paris (Bibliothèque National) de bulunmaktadır. (91)

Tehâfût el-Felâsife'nin baskılarına gelince, bildiğimiz kadarıyla şimdiye kadar altı değişik baskısı olmuştur. Bunlar sırasıyla, I—Kâhire, 1302 (1884-1885) Bu ilk baskı olup, Ğazzâlî ile birlikte İbn Rüşd ve Hocazâde'nin Tehâfûtlerini de ihtivâ etmektedir. II—Bombay 1304 (1886). III—Kâhire, 1319 (1901-1902). IV—Kâhire, 1321 (1903-1904). V—Beyrut, 1927. Papaz Maurice Bouyges tarafından yapılmış olan bu kritikli neşir titizlikle hazırlanmış ilk ciddi neşirdir. Bu neşir, nüsha farklılıkları kaldırılarak, Mâcid Fahrî tarafından gözden geçirilmiş ve uzun bir önsüz eklenerek 1962 yılında yeniden yayınlanmıştır. VI—Kâhire, 1366 (1947) Süleyman Dünya tarafından Bouyges'un neşri de gözönünde bulundurularak hazırlanmıştır. Biz tercümede bu neşrin 1958 tarihli üçüncü baskısını esas aldık.

Tehâfût el-Felâsife ortaçağdan itibaren -kısmen veya tamamen- İbranca, Latince, Almanca, Fransızca ve İngilizce gibi muhtelif Batı dillerine çevrilmiştir. Fransızcaya tam olarak çevrilmemekle beraber, A. J. Wensinck (La Pénsee de Gazâlî, 1940). Asin Palacios (Algazel) ve Maurice Bouyges (Algazel, Incoherence des Philosophes) adlı eserlerinde özet halinde çevirmişlerdir. İngilizceye ise Sa-bûh Ahmed Kemâlî (Tahâfot al-Falasifa, Lahor-1958) ve Simon Van den Bergh (The Incoherence Philosophy, 1964) tarafınndan iki kez tam olarak çevrilmiştir.

Tehâfût el-Felâsife'nin ikinci mukaddimesi İbrahim Hakkı Erzurumî tarafından, astronominin islâma uygun olup olmayacağı konusunda bir delil olmak üzere türkçeye çevrilmiştir. Örnek olması için biz bu çeviriden bazı pasajları dipnotta verdik. (92) Eserin tam olarak Osmanlı türkçesine çevirisi, II. Sultan Abdülhamîd Hân'ın isteği üzerine (ser küttâb-ı Hazret-i Şehriyârî, Süleyman Hasbî» efendi tarafından yapılmıştır. Bu tek nüsha basılmamış olup İstanbul Üniversitesi kitaplığı, Yıldız yazmaları 4213 noda kayıtlıdır. 147 varaktan ibâret olan nüshada bazı imlâ hatâları bulunduğuundan hattın mütercimden başkasına âit olması ihtimali vardır. İki sayfalık bir dibâceden sonra doğrudan Tehâfût tercümesine başlanmaktadır. Yazı okunaklı ve kitap, saray yazmalarına has güzel bir cild içerisinde. Tercümenin bitiş tarihi 1308 (1892-1893)'dir.

Süleyman Hasbî efendinin kimliği hakkında yeterli bilgi -ne yazık ki- yoktur. Osmanlı müelliflerinin yazarı merhum Bursalı M. Tahir, Süleyman Hasbî Efendi için şu kısa bilgiyi vermektedir:

«Hasbi Süleyman Efendi, perâviştevî erbâb-ı ilm ve ma'rifetten bir zât olup Drama sancağı muzâfâtından Perâviştevî'dir. Bir müddet hâkimlikle ifâ-i vazife-i şer'iyye iderek âhiren kütâbiyyân-ı şehriyârî adedine dâhil ve müahheren serküttâb oldu. 1327'de irtihâ: eyleyüp Edirnekapusi hâricinde İbrahim Çelebi civârına defnedildi... Gelenbevîzâde Ahmed Tevfik Efendi merhûmun tercümeye başladığı Tehâfût el-Felâsife'yi de ikmâl etmiştir.» (93) Ne var ki Sultan Abdülhamîd'in emriyle Tehâfût el-Felâsife' tercümesine ilkin Gelenbevî zâde Ahmed Tevfik Efendinin başladığına dâir ne kitabın önsözünde, ne de başka bir yerde malûmât vardır. Bu tercümenin gerek önsözünden gerekse, diğer bölümlerinden bazı pasajları yeni harflere çevirerek okuyucularımıza bir fikir vermek istedik. (94)

Neşre hazırladığımız arapça metin, Süleyman Dünya tarafından neşredilen Tehâfût el-Felâsife'nin 1958 tarihli üçüncü baskısının 1321 tarihli Kâhire nüshası ve M. Bouyges neşriyle karşılaştırılmasından meydana gelmektedir. Süleyman Dünya neşrinin -mizanpaj dışında- Maurice Bouyges neşrinin aynı olması ve Bouyges neşrinin de kritikli olması nedeniyle ayrıca bir kritik çalışması yapma gereği duymadık. Kâhire baskısıyla Süleyman Dünya neşrini satır satır mukâbele ettik. Bazı yerlerde mana çıkarmak mümkün olmayınca parantez içerisinde bu baskıya göre çıkan anlamı verdik.

Tehâfût el-Felâsife'nin şimdiye kadar dilimizde tercümeleri neşredilmemiş olduğundan, konu ve kitap yeterince işlenmemiştir. Sadece Mübahat Küyel'in adigeçen çalışması önümüzde örnek bir çalışma olarak yer aldı ve zaman zaman ondan yararlanmaya çalıştık. Ne var ki bu da bir tercüme olmaktan çok, konuyu özetleyen bir tedkiştir.

Tehâfût el-Felâsife'nin muhtevâsı üzerinde de birkaç söz söylemek istiyoruz. Bu konuda geniş açıklamalara yer vermeyeceğiz. Sadece eserin ele aldığı konuların kısa bir özentini vermekle yetineceğiz.

Ğazzâlî Thâfût el-Felâsife'de, daha çok Meşşâî (Peripaticienne) İslâm filozoflarından Fârâbî (Öl. 950) ve İbn Sînâ (Öl. 1037)'nin eserleri doğrultusunda Aristoteles metafiziğini eleştiri konusu yapmaktadır. Ona göre bu düşünürlerin -dolayısıyla onların reisi olan Aristoteles'in- görüşleri üç kısma ayrılmaktadır. Bunlardan bir kısmı bütünüyle dinî inançlarla çatıştığından onları reddetmek gerekmektedir. İkinci kısım görüşlerine gelince, bunların dinî esaslarla hiçbir ilgisi bulunmaz. Müttasıl kemmiyetlerden (sayılardan) müteşekkil riyâzî bilimlerle, münfasıl kemmiyyetler (hacim ve boyut)den müteşekkil olan geometrik bilimler ve düşüncenin aracı olan mantık bu tür ilimlerden dendir. Ona göre bu ilimlerde tartışmaya girişmek yersizdir. Bu ilimleri tartışma konusu yaparak dine hizmet ettiklerini sananlar; dine karşı en büyük cinâyeti işlemektedirler. (95) Din ile felsefenin çatıştığı asıl konu üçüncü tür bilimlerdir. İlâhiyat ve tabîiyât konusunda filozofların görüşleri İslâmın esaslarıyla çatışmaktadır. İşte müellifin eleştirmek istediği konu, bu üçüncü kısım bilimlerdir. Ğazzâlî Tehâfût'te sadece bu bilimlerin tutarsız ve eksik taraflarını ortaya koyacağını, doğru ve hak görüşü ise Kavâid el-Akâid adını vereceğini söylediği başka bir eserinde açıklayacağını belirtmektedir. Bu eseri, İhyâ el-Ulûm'un dördüncü kitabıdır, bu ismi taşıyan başka bir eser yazıp yazmadığı tartışmalıdır. (96)

Müellif, filozofların üçüncü kısım görüşlerini yirmi ayrı başlık altında eleştirmektedir. Bunlar belli başlı iki esaslı noktada toplanıyor:

I — Filozofların İlâhiyât ve Tabîiyât konusundaki görüşlerinin bir kısmı kesinlikle İslâma aykırıdır. Peygamberleri yalanlar şekilde olduğundan dolayı onların tekfir edilmesi (kâfir sayılması) gerekir. Bunlar; âlemin kadîm olması (I. Mes'ele), Allah'ın cüz'ileri bilmesi (XIII. Mes'ele) Bedenin cismânî olarak haşrini reddetmesi (XX. Mes'ele) görüşleridir.

II — Geriye kalan onyedî mes'ele ise filozoflardan daha önce bazı müslüman fırkalar tarafından da bahis mevzuu edildiği için, bu konularda o fırkaları tekfir edenlere göre filozofların da tekfir edilmesi gerekir. Onları tekfir etmeyenlere göre filozofların da tekfir edilmemesi gerekir.

Ayrıca Tehâfût el-Felâsife'de Ğazzâlî'nin eleştiri konusu yaptığı mes'eleler tabîiyât ve ilâhiyât mes'eleleri olmak üzere iki grup halinde tasnif edilebilir:

I — Tabîiyâta ait olan meseleler: Mucize (XVII. Mes'ele), insan rûhu (XVIII ve XIX. Mes'eleler) ve öldükten sonra dirilme

(XX. Mes'ele) gibi konuları ihtivâ etmektedir.

II — İlâhiyâta dâir mes'eleler ise şunlardır:

a — Allah'ın zâtına ait olan Allah'ın birliği (V. Mes'ele), Allah'ın târifinin yapılamaması (VII. Mes'ele), basît olması (VIII. Mes'ele), cisim olmaması (IX. Mes'ele), Allahın sıfatları (VI. Mes'ele) ve özellikle ilim sıfatının Allah'a izâfesi (XI, XII, XIII. Mes'eleler) gibi konulardır.

b — Allah ile âlem arasındaki münasebetten doğân; âlemin kadîm (ezelî) olması (I. Mes'ele), âlemin ebedî olması (II. Mes'ele), âlemin yapıcısının (Sâniinin) bulunmaması (III, IV, X, Mes'eleler)dir.

c — Göğe ait olan; göğün canlı oluşu (XIV. Mes'ele), göğün hareketindeki maksat (XV. Mes'ele) ve göğün rûhlarının bilgisi (XVI. Mesele) gibi konulardır.

Bağdat'ta Nizâmîye medreselerinde derslerine devam eden Gazzâlî iki yıl boyunca felsefî incelemelerde bulunmuş, İhvân el-Safâ risâlelerini tedkîk etmiş ve Fârâbî ile İbn Sînâ'nın eserlerini gözden geçirmiştir. Gazzâlî muâzırlarını tenkid ederken hangi eserlerini nazar-ı itibâra aldığını belirtmemekte, sadece onların görüşlerini tenkid edeceğini bildirmektedir. Aslında Gazzâlî'nin filozofların görüşlerini nasıl anlayıp değerlendirdiğini ortaya koyabilmek için, Fârâbî ve İbn Sînâ'nın eserleriyle Tehâfût üzerinde karşılaştırmalı bir metin tetkiki ve hangi ifâdelerin hangi kitaplardan alındığını ortaya koyarak, buna dayalı bir kritik çalışması yapmak gerekir. Bu konuda Süleyman Dünya (97), Mübahat Küyel (98) ve Süleyman Hayri Bolay (99), Gazzâlî'nin görüşleri üzerinde çalışmışlarsa da metin mukâyesesi henüz yapılmış değildir. Biz yeri geldiğince her mes'elede, konuyla ilgili Fârâbî ve İbn Sînâ'nın eserlerinden ictibâsalar ve karşılaştırmalar yapmaya çalışacağız.

Gazzâlî'nin eleştiri konusu yaptığı görüşlerden bir kısmı, Aristoteles'e, bir bölümü Fârâbî ve İbn Sînâ'ya aittir. Fakat bir kısmının da âdiyeti şüphelidir. (100) Nitekim İbn Rüşd, Tehâfût el-Tehâfût'te bu hususta Gazzâlî'yi eleştirmektedir. Meselâ Gazzâlî'nin âlemin kadîm olması mes'elesindeki ikinci delilinin böyle olduğunu söyleyen İbn Rüşd, bu delilin Allah'ın âlem ile mukâyesesi esasına istinâd ettiğini, halbuki Allah ile âlem arasında hiçbir münasebet bulunmadığını, dolayısıyla Allah'ın âlemden önce veya sonra olamayacağını belirtmekte ve «Zaman içinde olmak Bâri Sübhânehû'nun şânından değildir, fakat âlemin şânındandır.» diyerek Gazzâlî'nin sözlerinin safsatadan ibâret olduğunu söylemektedir. (101)

Buna karşılık Gazzâlî, tenkidlerinin birçoğunda son derece tutarlıdır. Filozofların görüşlerini özetlerken, olduğu gibi aktarmaya ca-

ba gösterdiği anlaşılmaktadır. (102)

Ğazzâlî'nin filozofları tekfîr etmesi konusuna gelince bu husûs asırlar boyunca hep tartışıl原因miştir. Ona bu görüşünde hak verenler olduğu gibi, insâfsız davrandığı için karşı çıkanlar da olmuştur. Bazıları Ğazzâlî'nin filozofları eleştirmek için felsefeye dalmasını hoş görmemişlerdir. Bu sebeple eserlerinin halk tarafından okunmaması için yakırırlarken (103) bazıları da Ğazzâlî'nin eleştirileriyle İslâm dünyasında felsefenin çökmesine sebep olduğunu belirterek kendisini tenkîd etmişlerdir. Ne var ki İslâm dünyasında Aristoteles metafiziğini eleştiren ilk kişi Ğazzâlî değildir. Ondan önce Mâlik İbn Enes (179/795) ve Ahmed İbn Hanbel (164-241/855)'den başlayarak Bâkilânî (Öl. 404/1013), Cüveynî (478/1085) ve Abdülkâhir el-Bağdâdî (429/1037)'ye kadar uzanan kelâmcı düşünürler Aristoteles metafiziğini aynı şekilde eleştirmişlerdi. Fakat o, kelâmcılar gibi sadece dinî üslûp kullanmamış, onun yerine felsefe üslûbunu kullanarak Aristoteles metafiziğine son ve öldürücü darbeyi indirmiştir. (104)

Ğazzâlî'den sonra gelen İslâm düşünürlerinin birçoğu onun görüşlerini tekrarlamaktan geri kalmamışlardır. Ne yazık ki Ğazzâlî'den sonra uzun yıllar İslâm dünyasının doğusunda onun çapında büyük mütefekkir yetişmemiştir. Belki de bu Ğazzâlî'nin ulaştığı zirveye ulaşmanın güçlüğünden kaynaklanıyordu. Sadece İslâm dünyasının batısında Ğazzâlî'nin düşüncelerine karşı çıkan bir düşünür onun fikirlerinin eksik ve tutarsız taraflarını anlatan bir eser kaleme aldı. Ğazzâlî'nin filozofları tekfîr etmesinin yanlışlığını ortaya koyarak şöyle dedi:

«Bu adam (Ğazzâlî) üç mes'elege (filozofları) tekfîr etmiştir. Birincisi bu (XX. Mes'e)ledur. Biz filozofların bu konudaki görüşlerinin nasıl olduğunu ve bu mes'eleye onların (bakış tarzının) nazarı olduğunu söyledik. İkinci mes'ele ise onların Allah'ın cüz'ıyyâtı bilmediğini söylemiş olmalarıdır. Biz bu sözün onların (filozoflar) sözü olmadığını daha önce söylemiştik. Üçüncü (konu) ise âlemin kadîm olduğunu söylemeleridir. Biz aynı şekilde, onların bu isimle (ifâde) kasedtikleri şeyin kelâmcıların onları tekfîr ettikleri anlamın kendisi olmadığını söyledik... Şüphesiz ki bu adam (Ğazzâlî) hikmete karşı hatâ ettiği gibi, şeriata karşı da hatâ etmiştir. Doğruya muvaffak kılan ve dilediğine gerçeği tahsîs eden Allah'tır...» (105)

Ğazzâlî, filozofları tekfîr ederken ne derece haklıydı? Bu konuda bu gün de kesin bir şey söylemek zor. Fakat Ğazzâlî'nin tekfîr mes'elesinin öneminin ve zorluğunun şuurunda olduğu önüne çıkan kimseleri olur olmaz kâfir sayacak birisi , olmadığı muhakkaktır:

«Bu konuda (tekfîr) iki makâm vardır. Birincisi avâm-ı nâsın (halkın) makâmıdır. Bu da (nâsın) zâhirini tefsîr etmekten uzak du-

rup hakka tabi olmaktır. Sahâbenin açıkça beyan etmediği husûsları açıklamaya kalkışmaktan uzak durmaktır... İkinci makâm ise görüş sahiplerinin makâmıdır. Bunların araştırmasının zarûret mikdârında olması ve kesin burhân bulunduğu zâhiri terketmeleri gerektir. Burhâna dayalı inandıkları husûsiarda yanıldıklarını görünce birbirlerini tekfîr etmemeleri icâbeder. Çünkü bu iş kolayca kavranan basit bir iş değildir...»

Küfrün ne olduğunu soranlara da Gazzâlî şu karşılığı vermektedir:

«Öyle sanıyorum ki sen, küfrün ta'rîfini öğrenmek istiyorsun. İşte sana sağlam bir işâret veriyorum... Onlar «Lâilâhe illallah Muham-medün Resûlullah» sözüne bağlı ve bunda sâdık olduklarına, ona karşı gelmediklerine göre-yolları, senin yolundan ayrı da olsa islâm ehline dil uzatmaktan ve fırkaları tekfîr etmekten bu işâret aracılığıyla kaçınırsın. Ben derim ki, küfür; Resûlullah (A.S.) getirdiği şeylerden herhangi birisinde onu yalanlamaktır. İman ise, onun getirdiği şeylerin bütününde onu doğrulamaktır...» (107)

Gazzâlî'nin eleştirdiği islâm filozoflarından Fârâbi ve İbn Sînâ'yı ondan sonra, Ebubekr Muhamed ibn Tufeyl (Öl. 580/1185), Abdül-hakk ibn Seb'in (Öl. 669/1270) ve Takiyyüddîn Ahmed ibn Teymiyye (Öl. 728/1338) gibi birçok islâm düşünürü de eleştirmişlerdir. (108)

İbn Sînâ daha hayatta iken küfür ithâmıyla karşılaşmış olacak ki, kendisini kâfir sayanlara şöyle karşılık vermektedir:

«Benim gibi girişini kâfir saymak kolay değildir.

Çünkü benim imanım gibi iman yoktur.

Dünyada benim gibi birisi olsun ve kâfir olsun.

Öyleyse bütün zaman içinde tek bir müslüman yoktur.»

d — Diğer Tehâfütler:

Gazzâlî'nin Tehâfüt el-Felâsife'i kaleme alınışından yaklaşık 85 yıl sonra, batı İslâm dünyasının en harâretli ilim çevresi olan Endülüs'te geniş yankılar yaptı. Kurtuba'nın büyük düşünürü İbn Rüşd (520-595/1126-1198) Aristotelesçi bir filozof olarak Gazzâlî'nin eserine reddiye yazdı. Gazzâlî'nin filozofları eleştirdiği yirmi ayrı mes'e-lenin her birini teker teker ele alarak onun eleştirilerinde haksız olduğunu anlatmaya çalıştı. Ve eserine «Filozofların Tutarsızlığının Tutarsızlığı» anlamına «Tehâfüt el-Tehâfüt el-Felâsife» adını verdi. Eserin yazılış tarihi kesin olmamakla birlikte 1180 civarı olduğu tahmîn edilmektedir. (109) Eserin adı kaynaklarda, «Tehâfüt el-Felâsife, Şerh Tehâfüt el-Ğazzâlî, Kitab Redd-i Tehâfüt» gibi değişik şekillerde kaydedilmektedir. (110) Bir çok yazma nüshası bulunduğu gibi 1302

(1884-1885), 1319 (1901-1902) ve 1321 (1903-1904) tarihlerinde Ğazzâlî ve Hocazâdenin tehâfütleriyle birlikte Kâhire'de basılmıştır. (111) Yukarda belirttiğimiz gibi Ğazzâlî'nin Tehâfüt'ünün edisyon kritiğini yapmış olan Lübnan'lı papaz Maurice Bouyges, 1930 yılında İbn Rüşd'ün Tehâfüt'ünün de kritikli neşrini yapmıştır. (112)

İbn Rüşd'ün Tehâfüt'ü yaklaşık 1328 tarihinde Calonymus ben David ben Todros tarafından İbranca'ya çevrilmiştir. Calo Calonymus adlı bir yahudî'de bu İbranca tercümeden adı geçen eseri Latince'ye çevirmiştir. XIV. yy. başlarında bir başka mütercim İbn Rüşd'ün Tehâfüt'ünü arâpça aslından, «Destructio Destructionum» adıyla latinceye çevirmiştir. Bu çevirinin bir kısmı (on dört mes'elesi) Augustinus Nifus (1473-1546) tarafından yayınlanmıştır. (113)

XIX. yy. dan itibâren İbn Rüşd'ün eserleri ve Tehâfüt'ü batılı müsteşrikler tarafından tekrar gözden geçirilmiş ve üzerinde çalışmalar yapılmıştır. (114)

İbn Rüşd'ün vefâtından yaklaşık üç asır sonra tehâfüt tartışması ve dolayısıyla Aristoteles metafiziği ile ehl-i Sünnet kelâmının mücâdelesi yeniden canlanır. İlim ve tefekküre çok büyük değer veren cennetmekân Fâtih Sultan Mehmed Hân bu konunun açığa çıkarılması Ve Ğazzâlî ile İbn Rüşd'ün tartışmalarının aydınlatılmasını ister. Osmanlı kaynaklarının belirttiğine göre, devrin ünlü bilginlerinden Alâeddîn Ali el-Tûsî (Öl. 887/1482) ile, Bursa'lı Hocazâde Mustafa Muslihuddîn (893/1488) bu husûsta birer eser kaleme alırlar. Bu konuda Kâtip Çelebi şu bilgiyi verir:

«...Sonra Osmanlı Sultânı Fâtih Muhammed Hân, 893 yılında vefât etmiş olan Mevlâ Mustafa ibn Yûsuf-ki Hocazâde diye meşhûrdur-el-Bursevî ile, 887 yılında vefât etmiş olan Mevlâ Alâeddin Ali el-Tûsî'ye emretti ki, imamın (Ğazzâlî) tehâfüt'ü ile filozofların arasında muhâkeme için (her biri) birer kitab tasnif edeler. Hocazâde dört ayda, Mevlâ Tûsî ise altı ayda yazdılar. Hocazâdenin kitabını (ulemâ) Tûsî'nin kitabına üstün tuttular. Sultan Muhammed Hân her birine on bin dirhem verdi. Ayrıca Hocazâde'ye çok güzel bir katır hediye etti. İşte bu (fazla hediye verilmesi) Mevlâ Tûsî'nin Acem diyârına gitmesine sebep olmuştu.» (115)

Hocazâdenin kitabının adı sadece «Tehâfüt el-Felâsife» olarak kaydedilmektedir. İstanbul kütüphânelerinde muhtelif yazmaları vardır. Eserin yaklaşık (860/1455) yılı civarında kaleme alındığı sanılmaktadır. Yukarda zikredilen tarihlerde Kâhire'de Ğazzâlî ve İbn Rüşd'ün Tehâfüt'leriyle birlikte bir çok kez basılmıştır. (116)

Müellif önsözünde, eserini Fâtih'in isteği üzerine yazdığını söylece beyân etmektedir:

«İmdi, ben itaatı vâcib olan, ona uymaktan başka bir şey yapı-

lamayan kişi tarafından emrolundum: Bu Sultân-ı A'zam, Hâkân-ı A'lem ve Ekrem hazretlerinden başkası değildi. O, Arap ve Acem milletlerinin hükümdârıdır, yüce ahlakı (kendisinde) toplayan, haklı olarak hilâfet tahtının mâlikî, Allah'ın âlemler üzerindeki gölgesi, hakkın, dîn ve dünyanın yardımcısı, bütün mahlûkâtın sığındığı (makâm olan) el-Sultân ebû'l-Feth Muhammed Hân ibn el-Sultân Murâd Han ibn el--Sultân Muhammed Hân'dır. Kıyâmet gününe değin yüce eşiği günlerin getirdiklerinden korunma yeri, değeri tahtı da insan gruplarının sığınağı olsun... Eğer ben onu hakkettiği nitelikleriyle nitelendirmeye kalkışsam, kulaçıyla gökyüzünün alanını ölçmek isteyen kimse gibi olurdum. Onu medhetmeyip susmak, işte onun medhi budur. Onu vasfetmekten âciz olmayı itirâf etmek, işte onun vasfı budur. Allah onun parlak saltanat günlerini ebedileştirsün, onun devletinin devamı ile (Allah'ın) şeriat-ı ğarrâsının nizamini te'yid etsin... Onun (Ğazzâlî'nin kitabı) gibi bir kitap yazmamı ve onun tarzıyla bir desenli ipek kumaş dokumamı (emretti.) Ben de işâretinin gereğine koyuldum ve tâkatıma göre vâcib olan tâata imtisâl ettim...» (117)

Hocazâdenin tehâfütü devrinde çok tutulmuştur. Nitekim bu husûsu belirten Kâtip Çelebi şöyle der:

«Zikredilir ki, ibn el-Müeyyed (Müyyedzâde Abdurrahmân, (860-922/1456-1514) ailâme el-Devvanî'nin (Öl. 928/1522) hizmetine varınca «bize ne hediye ile geldin?» diye sordu. O da, «Hocazâde'nin Tehâfüt kitabı ile» dedi. Devvânî bir süre onu mütâlâa etti ve dedi ki, «Allah onun sâhibinden râzı olsun, bunu tasnif etmekle beni zahmetten kurtardı. Şayet ben de tasnif etseydim ancak bu kadar olabilirdi. Senden da razı olsun ki onu bana ulaştırdın. Eğer getirmemiş olsaydın (böyle bir kitab) yazmaya başlamak üzereydim...» (118) Kâtip Çelebi'den aktardığımız bu rivâyetler daha önce Taşköprülüzâde (901-968/1495-1561) tarafından Şekâik el-Nu'mâniyye'de (119) ve Miftâh el-Saâde'de (120) aynen nakledilmektedir.

Dördüncü Tehâfüt -yukarda geçtiği gibi- Alâeddîn Ali el-Tûsi (Öl. 887/1482) tarafından yine tahmînen (860/1455) yılında kaleme alınmış olan «el-Zahîre fi'l-Muhâkeme lil-Ğazzâlî ve'l-Hü-kemâ'î li'ibn Rüşd» adlı eserdir.

Tehâfütler konusu Fâtih'den sonra da Osmanlı bilginlerinin üzerinde çalıştığı bir konu olmaya devam etmiştir. Nitekim Yavuz Selîm ve Kânûnî Sultan Süleyman devrinin ünlü bilginlerinden, Hocazâdenin öğrencisi «Müftî es-Sekaleyn» unvânıyla meşhur olan Şeyh'ül-İslâm, Kemal Paşa-zâde Şemseddîn Ahmed ibn Süleyman (873-942/1468-1536) tarafından da bir Tehâfüt kaleme alınmıştır. (121)

Altıncı olarak Hakîmşâh Muhammed el-Kazvînî (Öl. 908/1502)'nin de bir tehâfût kaleme almış olduğu Kâtip Çelebî tarafından kaydedilmekte ise de bu hususta başkaca bir bilgi verilmemektedir. (122)

Yine Kâtip Çelebî, Muînüddîn adında bir zâtın yazdığı tehâfûtun adını kaydetmekte, fakat ek bilgi vermemektedir. (123)

İ. Hakkı Uzunçarşılı da Karabâğî diye bir bilginin tehâfût kaleme aldığını bildirmekte, ancak bu zâtın kimliği hakkında bir şey yazmamaktadır. (124) Kaynaklarda Muhammed Muhyiddîn el-Karabâğî (Öl. 942-1535) diye adı geçen (125) bilginin bu zât olması ve Muhyiddîn isminin Kâtip Çelebi tarafından yanlışlıkla Muînuddîn şeklinde kaydedilmiş olması muhtemeldir. Ne var ki bu zâta âit Tehâfût adında herhangi bir eser ismine rastlayamadık.

Tehâfût konusu XVIII. yy.'da da Türk bilginleri tarafından bahis mevzûu edilen bir konudur. Nitekim bu devir bilginlerinden Mestçizâde diye şöhret bulmuş olan Abdullah ibn Osman ibn Musa (Öl. 1150/1737) «el Mesâlik fi'l-Hilâfiyyât Bey-n'el-Mütekellimîn ve'l-Hükemâ» adıyla bir eser kaleme almıştır. (126)

Aynı konunun dokuz ayrı müellif tarafından ele alınmış olması İslâm bilginlerinin konu üzerine ne kadar eğildiğini gösteren açık bir belgedir.

D. Bekir Karlığa

**İstanbul Yüksek İslâm Enstitüsü
Felsefe Öğretim Üyesi**